

Litteraturbyte som förvärvsmetod

Utbyte av vetenskaplig litteratur har en lång tradition. De äldsta hänvisningarna härstammar från Frankrike år 1694. Då var det lättare att byta sig till litteratur än att köpa den. Orsaken till detta var att kommunikationsmöjligheterna var sämre och bankförbindelserna dåliga och opålitliga. Även postgången var långsam. Därför var utbyte av litteratur ett relativt snabbt och bra sätt att sprida information. Då behövde man inte beställa litteratur, utan publikationerna skickades till bytesparten efter de utkom.

Det har skett en enorm utveckling inom vetenskap och teknik sedan bytesverksamhetens begynnelse. Publikationsbytet fungerar fortsättningsvis, även i denna förändrade omgivning. I dagens läge finns det dock många olika åsikter om denna verksamhet. En del anser litteraturbytet ännu vara ett värdefullt anskaffningssätt medan andra inte anser det vara aktuellt längre. Visst bör man diskutera saken och förändra rutinerna eller rentav upphöra med verksamheten, om den visar sig vara för kostsam eller annars oändamålsenlig. Jag befarar dock att många av dem som deltar i diskussionen inte är helt på det klara med vad litteraturutbytet egentligen går ut på. Det är alltså skäl att presentera denna förvärvsmetod för blivande bibliotekspersonal.

Vad avses med byte?

Folie "Bytets kännetecken" Vad avses då med ett byte? Delvis är definitionerna självklara; beklagligt nog kommer inte alla som deltar i bytesverksamheten ihåg dem alla.

- Man kan utöva bytesverksamhet av tre orsaker: för att sprida egna forskningsresultat, för att anskaffa litteratur och för att marknadsföra egna publikationer i syfte att öka försäljningen. Förr var spridandet av information den viktigaste målsättningen. I dagens läge är det förvärvandet. Att göra reklam har alltid spelat en mindre roll.

De centralaste principerna är:

- Avgiftsfrihet är det viktigaste kriteriet; båda parter står för sina egna kostnader.
- Ömsesidighet: båda parterna deltar aktivt och likvärdig ti bytet

- **Folie Kännetecken: publikationernas form.** Olika typer av publikationer kan ingå i bytet: böcker, tidskrifter, Cd-romskivor, mikrokort, elektroniska publikationer. I byte kan man erhålla kommersiella tidskrifter, serier som distribueras endast genom byte, så kallad grå litteratur, d.v.s. årsböcker och konferenspublikationer, gratis tidskrifter, rara eller annars svåråtkomliga böcker mm.
- **”Folie Bytets kännetecken 2”** På samma sätt finns det olika former av byten. Inom biblioteksvärlden är kanske bytet med officiella handlingar mindre känt då det så gått som helt och hållet handhas av ämbetsverk eller eras bibliotek. I Finland står Riksdagsbiblioteket för denna verksamhet. Även det vetenskapliga litteraturutbytet inrymmer olika typer av byten, som alla är ycket allmänt förekommande. Inget av dem har någon ledande status. Typerna är byte med dissertationer, byte med hjälp av byteslistor och byte med serier. Bytescentralens verksamhet görs huvudsakligen av byte med serier. Vi mottar bara ett blygsamt antal byteslistor.
- Bytesparten är oftast ett institutionsbibliotek eller en förenings bibliotek men kan också vara ett etenskapligt sällskap, redaktionen för en vetenskaplig tidskrift, ett museum eller en forskningsinrättning. Inrättningar som motsvarar Bytescentralen för vetenskaplig litteratur förekommer sparsamt numera; om en sådan finns är den oftast anknuten till ett ministerium eller ett stort bibliotek.
- Litteraturbyte idkas med utländska bytesparter men också t.ex. mellan olika inhemska universitetsbibliotek.
- **Folie ”Bytets kännetecken 3”** Den naturliga förutsättningen för litteraturutbyte är tillgången till egna seriepublikationer eller möjligheter till inköp av sådana för ändamålet.
- Balans är rättesnöret för bytesverksamheten. I praktiken kan balansen dock visa sig mycket vår att greppa. Man kan studera balansen ur många olika vinklar: enligt regeln om serie för serie, på basen av antalet volymer, på basen av bytespublikationernas kommersiella värde, på basen av antalet sidor o.s.v. Huvudregeln är att inte vara för stram i sin bedömning utan flexibel; dock bör man se till att balansen inte blir ofördelaktig.
Bytescentralen använder sig huvudsakligen av regeln om serie för serie. Det betyder att det för varje utgående serie även finns ett inkommande vederlag. En annan princip i daglig användning är förhållandet mellan antalet volymer. Detta kan till stor del bero på att många serier (både finska och utländska) utkommer väldigt irreguljärt att man inte med gått samvete kan räkna in dem i gruppen serie för serie.

Ibland måste vi dock använda oss av andra värdemätare, speciellt om bytesparten så önskar. Då är det oftast fråga om seriernas kommersiella värde. Vi har t.o.m. blivit tvungna att räkna bytespublikationernas sidantal. Den sista typen av byte är att båda bytesparterna skickar alla sina publikationer till den andra parten. Denna typ av byte kan inte Bytescentralen utöva på grund av att vi byter med ca 140 olika serietitlar. Library of Congress är den bytespart som mottar det största antalet titlar, d.v.s. 93.

Speciellt besvärligt är det att räkna ut bytesbalansen för om byteslistor erbjuds i utbyte för en serie. I sådana fall är det arbetsdrygt både att räkna ut balansen och att förverkliga bytet; i Bytescentralen godkänns därför byteslistor ytterst sällan som grund för ett byte.

I speciella fall avviker man dock från denna princip. Unescos byteshandbok förespråkar uppmanar till flexibilitet i bytesverksamhet som riktar sig till utvecklingsländerna. De finsk-ugriska institutionerna utomlands utgör också undantag. Dessa mottar publikationer utan vederlag i ganska stor utsträckning. Denna flexibilitet är dock beroende av den rådande ekonomiska situationen. Om den fordrar att det måste knappas in på något är det dessa som först gallras ut.

Bytet och förvärvet av material (Folie Bytet som förvärvsmetod)

Man kan se bytet både som ett medel, med vilket man sprider information och som ett medel med vilket man förvärvar litteratur. Spridandet av information intresserar i första hand forskare och universitet, även om biblioteken sköter det praktiska arbetet. Förvärvet av litteratur är däremot bibliotekens gebit. Jag ser alltså på saken i första hand ur bibliotekets, närmare bestämt ur förvärvsavdelningens synvinkel.

Anskaffningen är den process i biblioteket med vilken man säkerställer att samlingarna utökas med behövlig litteratur. Förvärv definieras ibland i en vidare betydelse som innefattar alla funktioner, som ansluter sig till uppbyggandet av en boksamling, såsom evalueringen av bokbeståndet och utgallringen av det. I allmänhet används dock benämningen "beståndsutveckling" för dessa funktioner.

(Folie Bytet som förvärvsmetod 2) För beståndsutvecklingen finns dock en mångfald definitioner och modeller. Många modeller innehåller en uppdelning i tre faser, som berör den egentliga förvärvsprocessen: planering, valet av litteratur och förverkligandet av förvärvsbeslutet. Dessa modeller behandlar naturligtvis utvecklingen av hela beståndet och innefattar flere aspekter

som utgallringen och evalueringen, som redan nämnts. I detta sammanhang kan vi nöja oss med att behandla endast de aspekter, som är av direkt betydelse för bytesverksamheten.

Allmänt taget kan man alltså konstatera att den egentliga förvärvsprocessen utgörs av tre skeden. Först gör biblioteket upp allmänna direktiv för vilken litteratur som skall förvärfvas. Detta kan ske antingen genom ett skriftligt förvärvspolitiskt program eller genom bibliotekets agerande i praktiken. Därpå följer det konkreta anskaffningsbeslutet, varvid de allmänna förvärvspolitiska direktiven iakttas. I det tredje skedet omsätts dessa beslut i praktiken och beslutet förverkligas. Först nu bestämmer man på vilket sätt anskaffningen sker.

(Folie Bytet som förvärvsmetod 3) Det är klart att även de andra faserna i

beståndsutvecklingen påverkar bytena i någon mån. Beslutet att gallra ut en serie som erhållits i byte har en omedelbar inverkan på ifrågavarande byte. Om ett bibliotek beslutar att göra så måste vanligtvis hela bytesförbindelsen avslutas. Motsvarande återverkningar gäller dock även i fall där anskaffningssättet varit ett annat.

I princip kan man skilja åt fyra olika anskaffningssätt, varav köp utan tvivel är det vanligaste. Gåvor är också rätt vanligt förekommande om man inte räknar med volymernas antal utan med antalet bibliotek, som mottar gåvor. Dessutom har några bibliotek rätt till friexemplar. Skriftutbyte är det fjärde sättet på vilket man kan förvärva litteratur. Allmänna bibliotek använder sig vanligtvis inte av denna metod.

Om biblioteket beslutar att anskaffa bestämd litteratur genom byte, tas detta beslut i det sista skedet av förvärvsprocessen. Om bytesparten erbjuder en serie i byte är situationen dock en annan; då tas beslutet i förvärvsprocessens andra skede, d.v.s. urvalsskedet. Det är svårt att säga hur dessa två skeden egentligen skiljer sig från varandra i praktiken. Den som sköter bytesverksamheten sätter säkert sin prägel på förfarandet. Många bibliotek har en speciell avdelning som sköter litteraturutbytet eller åtminstone en person, som är ansvarig för det. I dag möter man allt oftare en uppdelning, där ämnesspecialisterna också sköter litteraturutbytet inom sitt specialområde.

(Folie Administration av bytet i biblioteken) Båda arrangemangen uppvisar både

fördelar och nackdelar. Det är möjligt att på en plats samla all den specialkunskap som bytesverksamheten fordrar om den sköts på en speciell avdelning. Specialkunskapen innefattar en mängd detaljer, kännedom om bytesparternas specialegenskaper samt om kontaktgruppernas mål och önskemål. En del länder fordrar att försändelserna måste förses med uppgifter om byte eller om försändelsens värde. Bytesparten kan ha skilda adresser för korrespondens och för bytesmaterial.

Vissa kontaktgrupper har ställt upp speciella villkor för bytet, t.ex. att det inte får inverka negativt på tidskriftens försäljning.

Med ökad erfarenhet är det lättare att bedöma bytesbalansen. Den baserar sig inte enbart på matematiska uträkningar utan fordrar också ett visst mått av känsla för proportioner. Bytesparten kan ha visat sig vara flexibel och skickat t.ex. monografier utöver bytesavtalet. I sådana fall kan även vi vara moderata i bedömningen av balansen och inte benhårt hålla fast vid enstaka regler. All denna specialkunskap koncentreras inte om skötseln av bytena är uppdelad enligt disciplinerna. Å ena sidan kan en sådan uppdelning vara mycket förvirrande för bytesparten, p.g.a. att de istället för en kontaktperson har många kontaktpersoner. Den är också nästan omöjlig att överblicka. Å andra sidan kan man då utnyttja ämnesspecialisternas kunskap vid urvalet av litteratur/serier. Bytescentralen är ett välfungerande alternativ till detta dilemma: när det gäller litteraturutbyte har vi specialkunnande, med hjälp av vilken vi sköter anskaffningen av publikationer och upprätthåller relationer. Biblioteken deltar i processen genom att ur vårt utbud välja ut serier som intresserar dem. På detta sätt kan vi utnyttja ämnesspecialisterna på de olika biblioteken.

Samma regler gäller alltså för byten, som för annan anskaffning. Ett biblioteket mottar enbart sådana publikationer som på allt sätt överensstämmer med bibliotekets förvärvspolitiska program. Här finns vissa likheter med Open Access-publikationer. Både Open-Access-publikationer och publikationer som erhålls i byte står till bibliotekens förfogande kostnadsfritt eller mycket förmånligt. Ett bibliotek har en stor frihet att välja bland utbudet. Det bestämmer också själv enligt sin förvärvspolitik vad som införlivas med samlingarna. Inte heller Open Access-publikationerna katalogiseras i bibliotekets databas bara på grund av att man känner till att de existerar. Både serien som mottas i byte Open Access-publikationen måste alltså fylla alla de kriterier biblioteket uppställt.

(Folie Bytets särdrag) Bytena är behäftade med vissa **specialdrag**, som inte förekommer eller som accentueras på ett annat sätt med andra anskaffningsmetoder. En del av dessa drag utgör samtidigt förvärvspolitiska kriterier, som har direkt inverkan på anskaffningsbesluten.

I några fall kan man undra varför de omnämns som specialdrag. På vilket sätt skiljer sig t.ex. språkets betydelse när det gäller en serie som förvärvats genom byte från språkets betydelse när det gäller en serie som förvärvats genom köp? Det beror till en viss grad på att serier som erbjuds i byte ofta behandlas annorlunda än vanliga kommersiella serier. Det finns en skillnad redan i det sätt på vilket serierna bjuds ut. Serier som är tillgängliga i byte erbjuds ofta en i sänder per post.

Kommersiella serier bjuds ut i reklamtidningar. I det senare fallet uppstår det knappast något personligt förhållande till den som kommit med erbjudandet och det går lättare att avvärja. Många av dessa drag utgör samtidigt både en svaghet och en styrka i verksamheten, ibland t.o.m. bådadera, beroende på den personliga inställningen. Fallet kan åskådliggöras med frågan om publikationens vetenskapliga nivå. Enligt en åsikt kan man i byte motta endast sådant material som saknar vetenskapligt värde. Naturligtvis förekommer också rakt motsatta åsikter. Båda dessa åsikter baserar sig på samma grundval, men kunde inte mer fjärran från varandra. I diskussionen om bytesverksamheten används alltså just dessa specialdrag som argument för eller mot byten. Som vi kommer att märka ger hela frågan stort utrymme för olika åsikter, som inte grundar sig på fakta utan på känslor. En helhetsbedömning av bytesverksamheten är mycket svår att göra; i de flesta bibliotek för man ingen statistik över byten eller en mycket bristfällig sådan. Härnäst presenterar jag bytesverksamhetens särdrag samt vilka fördelar eller nackdelar de kan utgöra i anskaffningen och beståndsutvecklingen.

(Folie Särdrag: Språk) Ett centralt problemfält utgörs av publikationernas **språk**, som påverkar publikationsseriens värde. En stor del av den inkommande litteraturen är utgiven på något annat språk än engelska. Små eller annars exotiska språk åstadkommer naturligtvis speciella problem. Det är ofta svårt att placera serier utgivna på slaviska eller asiatiska språk. Det är förvånande att även stora språk som tyska och franska kan åstadkomma problem. **(Folie Bytets särdrag 2)** Våra egna, inhemska serier möter naturligtvis samma problem: många bytesparter vill inte motta publikationer, som är utgivna på finska.

Ett mycket speciellt problem i bytesverksamheten utgörs av **kontinuiteten**, d.v.s. man är mera osäker över att serier som erhålls i byte inte kommer än man är över serier som anskaffats på annat sätt.

Det behöver inte poängteras att gåvorna anländer helt oförutsett och kan inte beaktas vid beståndsutvecklingen. Prenumerationerna har klara ramar: ett avtal som duger i rätten. Förlagen är angelägna om att kunderna prenumererar på tidningarna även följande år, för de förtjänar på det. I bytesverksamheten är situationen en annan. Distributionen av serierna är nästan helt beroende av bytespartens goda vilja. Det finns inte alltid något detaljerat avtal över vilka serier som ingår i bytet. I bästa fall kan man motta serier som erhålls i byte lika regelbundet som köpta serier. Lyckligtvis befinner vi oss i praktiken nära detta idealtillstånd, så vi inte behöver reklamera uteblivna nummer annat än i undantagsfall. I värsta fall föreslår en bytespart ett byte med bedrägliga avsikter, i hopp

om att erhålla litteratur utan att skicka något i vederlag. Det kan i princip fungera någon tid tills det uppdagas, i värsta fall upp till något år. (Fenomenet är dock ytterst sällsynt).

En del anser att bytenas ankomstbevakning är billigare än annan ankomstbevakning. Uppfattningen (eller missuppfattningen) beror troligen på hur systematiskt man sköter bytet och vilka förväntningar man har på det. I det stora hela fungerar bytena förträffligt och ankomsten av publikationerna behöver inte specialbevakas. Det kan ännu nämnas att problem uppstår framför allt med nya bytesparter, som man inte ännu har erfarenhet av och kan bedöma.

Ibland upphör bytesparten av någon anledning med att skicka en överenskommen publikation utan att informera om detta. Det leder också till att den andra parten skickar sitt vederlag utan att få något i genlängd, tills saken upptäcks. Ibland ger reklamationerna ett såtillvida magert resultat att svaret uteblir eller att de besvaras med ett meddelande om att den efterfrågade upplagan utgått. Kommersiella exemplar distribueras ofta först och andra exemplar därefter, vilket ibland kan leda till att det inte finns några kvar att distribueras i byte.

(Folie Bytets särdrag 3) Även om serierna kommer regelbundet, distribueras de ofta med ett mindre eller större **dröjsmål**, delvis alltså p.g.a. att publikationerna först distribueras till de betalande kunderna. I fall att distribueringen inte sker direkt från förlaget utan via bytesparten, måste bytesparten först själv skaffa ifrågavarande volym. Bytet är för det mesta en mellanhand till i kedjan av leverantörer, tyvärr inte den resursstarkaste. En annan orsak till fördröjning kan vara det att bytesparten av ekonomiska skäl skickar hela volymen eller årgången på en gång. Snabbhet är dock slagordet, speciellt inom naturvetenskaperna.

Frågan om publikationernas **vetenskapliga nivå** aktualiseras på samma sätt som vid anskaffning på annat sätt. Bedömningen av den baserar sig sällan enbart på kalla fakta; personliga intressen spelar också in. Visst finns det objektiva mätare: användningsgrad, spridning, referenslitteratur o.s.v. Kritik riktas mycket ofta mot det i byte mottagna litteraturens värde, varvid det gärna framhålls att denna litteratur skulle vara värdelös. Denna kritik riktas speciellt till Bytescentralen, för att vi inte har något eget bibliotek, åtminstone inget offentligt sådant. Detta föranleder tanken att vi också skulle sakna förvärvsprinciper. Biblioteken kan också få höra samma kritik, trots att de har principer och regler för anskaffningen och beståndsutvecklingen. Kritiken är möjligen befogad för en bråkdel av materialet men ingalunda för hela materialet i full utsträckning. I synnerhet gamla byten vill man ogärna avsluta även om nivån på den inkommande publikationen inte är så bra; sällskapen vill upprätthålla dessa byten enkom för att de är gamla. I det sammanhanget kan man påminna sig om

att Bytescentralen mottar även tidskrifter, som "Duke Mathematical Journal" eller "New England Journal of Medicine". Dessa är exempel på publikationer som besitter ett högt anseende inom sin bransch och som också betingar ett högt pris.

Vi har nog förvärvsprinciper, via vilka bibliotekens förvärvsprinciper direkt påverkar våra byten, trots att vi inte har några egna samlingar. Nya byten ingås endast om vi finner ett depositionsbibliotek för vederlaget. Ibland skickar dock en bytespart eller någon annan publikationer till oss utan att vi kommit överens om det. De klassas som gåvor.

Vår verksamhet begränsas också i någon mån av det faktum att våra egna publikationer, som vi kan erbjuda i byte, måste duga åt bytesparten. De blir alltså i sin tur offer för bytespartens förvärvspolitik.

(Folie Bytets särdrag 4) *Man kunde kanske anta, att man få genom bytet endast publikationer från bestämda vetenskapsgrenar, men uppfattningen är inte riktigt. Antalet av serier man kan få som byte är först och främst avhängig av hur mycket serier publiceras tillsammans i vetenskapsgrenen. Det kan finnas små undantager, hur stor andelen av skrifter inom en gren är, som man kan få som byte. I principen kan man ändå säga: om det publiceras mycket inom en vetenskapsgren, så får man också ett stort antal som byte. Det samma gäller också tvärtom: om det publiceras liten, bytet är också liten.*

Situationen kan rent av vara en totalt annan. Bytet av publikationer i vissa små vetenskapsgrenar kan vara lättare än att köpa de. Antalet publikationer kan vara mycket litet, och kundgruppen liten och i ja geografiskt spridd, så att försäljningen är för komplicerad och för dyr.

Bytesverksamheten är ofta rätt **tidskrävande** p.g.a. arbetets art och dess tekniska utförande. Ju mindre antal byten desto mer tid går det åt till skötseln av dem i proportion till mängden erhållna serier. Sålunda kan bytesverksamheten bli för betungande för ett litet bibliotek. De tekniska problemen är den största orsaken till detta. De vanligaste biblioteksdatasystem innehåller nämligen inte de för bytesverksamheten nödvändiga funktionerna. Därför sköts bytesverksamheten ofta ännu manuellt med hjälp av ett gammalt kortsystem, med den påföljd att i synnerhet ankomstbevakningen av serier är jobbig. Problemen kan reduceras genom att koncentrera bytesverksamheten till en enhet t.ex. inom universitetet. I detta fall går dock den kännedom om goda bytesparter inom det egna facket, som finns på institutionerna förlorad.

Arbetets karaktär förorsakar i sin tur en viss långsamhet. Eftersom pengarna inte rullar behandlas bytesexemplaren av tidskrifterna styvmoderligt, d.v.s. först efter de kommersiella exemplaren.

Även om man själv svarade så fort som möjligt på breven kan svaret dröja över ett år.

Bytescentralen är också med tanke på detta i en speciell situation mellan två parter: såväl biblioteken som bytesparterna kan sitta inne med sina svar i månadtal eller t.o.m. helt låta bli att svara.

I jämförelse med inköp av litteratur utgör "**valutan**" ett speciellt problem. Vid inköp accepteras pengar alltid. Problemet med byten är att de egna serierna måste duga åt bytesparten. Centralisering erbjuder en lösning på detta. Genom centralisering åstadkommer man ett större utbud av serier både numerärt och innehållsmässigt.

Bytesverksamheten behöver en egen **budget**. Den är alltså inte kostnadsfri trots allt. Åtminstone portot för de egna försändelserna kostar, så och behandlingen av det erhållna materialet. Det uppstår vanligtvis också kostnader utöver postavgifterna för de publikationer man själv skickar i byte. Ofta är man tvungen att betala också för de egna publikationerna. Om man har tillgång till många egna publikationer, överlops friexemplar eller dupletter blir bytesverksamheten avsevärt billigare, men fordrar alltså pengar. Även detta måste tas i beaktande när man vill bedöma bytesverksamhetens lönsamhet, för att anskaffningen genom byte inte skulle bli oskäligt dyr.

Vi bör komma ihåg att den litteratur mottagarbiblioteken erhåller via Bytescentralen inte är helt kostnadsfri, trots att man ofta tycks tro det. Materialet måste behandlas, katalogiseras och uppställas. Detta fordrar också resurser i form av arbetstid, material mm.

(Folie Bytets särdrag 5) Många anser att bytesverksamheten också åstadkommer **besparingar**. Som orsak anges dels att ankomstbevakningen skulle vara billigare än motsvarande bevakning för köpta publikationer, dels att växlingen av valuta saknas. I undersökningar som gjorts om bytesverksamhet framhålls att ett välfungerande byte sköter sig själv. Jag måste dock medge att jag har svårt att förstå i vilket avseende litteratur som erhålls i byte skulle behöva mindre bevakning än motsvarande litteratur som erhålls genom inköp. Den enda orsaken kunde vara antagandet att ankomstbevakningen inte sköts lika minutiöst.

Det andra påståendet är otvivelaktigt sant. Eftersom pengarna inte hamnar utanför landets gränser behövs ingen valutaväxling, som skulle medföra ökade kostnader mera besvär. Detta var naturligtvis mera markant före eurons införande men är fortsättningsvis av betydelse.

Utöver inbesparingarna förorsakade av utebliven valutaväxling inverkar också avsaknaden av **mervärdesskatt** och tullfriheten förmånligt på kostnadsutvecklingen. Båda avgifterna måste betalas vid import i kommersiellt syfte. Man kunde ju tro att man inte alls skulle behöva betala vare sig tull eller OMS på gåvor. Pengarna rör sig ju inte.

Delvis är situationen dock en annan, tyvärr. EEG:s tullfrihetsförordning säger att utbyte av litteratur är en tullfri verksamhet inom åtminstone EEG-länderna. Beträffande mervärdesskatten för import är situationen en annan. I mervärdesskattelagen finns en paragraf enligt vilken även i byte erhållna skrifter beskattas. Bytescentralen är dock befriad från denna skatt p.g.a. UNESCO-konventionen från år 1958. Bytescentralen verkar som en nationell bytescentral i enlighet med denna konvention. Det faktum att konventionen trädde i kraft innan lagen om mervärdesskatt ställer konventionen framom lagen och befriar Bytescentralen från OMS. Hur situationen utvecklas för andra inrättningar som idkar skriftutbyte utvecklas kan jag inte säga. Om Tullstyrelsen skulle fortsätta på denna linje skulle det förmodligen betyda slutet för många bytesförbindelser.

(Folie Försändelsen från Library of Congress) I den här bilden ses sändningen från Library of Congress, från vilka problemet har uppstod. Tullstyrelsen fordrade liten 2500 Euror för 320 böcker, alltså 10 Euro för ett kilo.

(Folie Bytets särdrag 6) Bytesverksamhetens **lönsamhet** ingår också i denna helhet. Den är dock mycket svår att bedöma. I många fall saknas kännedomen om den erhållna seriens kommersiella värde. Detta är fallet exempelvis när en serie inte går att köpa utan erhålls enbart i byte. Även den redan nämnda bristen på kontinuerlig statistikföring har betydelse i sammanhanget. Vid bedömningen av verksamhetens lönsamhet är det också mycket svårt att uppskatta materialets vetenskapliga värde. En sak som också är svår att passa in i en matematisk formel men som det oaktat påverkar bedömningen är användarfrekvensen, dvs. hur ofta tidskrifterna utlånas men också hur ofta de läses i biblioteket. Senast värderades Bytescentralens för vetenskaplig litteratur verksamhet 1996 på initiativ av De Vetenskapliga Samfundet. Man kom till att Bytescentralen producerade överskott trots att det inte var möjligt att räkna värdet på alla erhållna serier. Denna undersökning beaktade dock endast lönekostnader, hyror och postavgifter samt det erhållna materialets ekonomiska värde. Inga andra kriterier beaktades. Bytesverksamheten kan alltså vara ett förmånligt anskaffningssätt, med vilket bibliotek i bästa fall kan komplettera annan anskaffning. I värsta fall slukar bytesverksamheten mycket pengar men anskaffningarna blir små och betydelselösa.

(Folie Bytets särdrag 7) Retroaktiv leverans av seriedelar är inte längre en självklarhet.

Kommersiella förlag brukar förlänga prenumerationsperioden hellre än skicka saknade delar retroaktivt. Detta gagnar föga bibliotek, som vill ha kompletta årgångar. Genom byte kan man ofta lättare få gamla delar och på detta sätt komplettera samlingarna

Inom olika discipliner växlar det värde och den uppskattning litteraturutbytet röner betydligt. Detta beror på många olika faktorer. En orsak är olika discipliner ställer väldigt olika krav på publikationerna. Även om indelningen är grov kan man indela skillnaderna mellan de humanistiska disciplinerna och de naturvetenskapliga disciplinerna enligt följande: i naturvetenskaperna är det viktigt att forskningsresultaten sprids så snabbt som möjligt. Detta p.g.a. det stora trycket att producera publikationer, som råder på området. Framförallt vill dock författaren vara först ute med sina forskningsresultat; sålunda garanterar han sin rätt till forskningsresultaten. Inom de humanistiska disciplinerna är det kanske viktigare att infoga resultaten i större sammanhang, för att kunna förstå helheten. Statsvetenskapen och de ekonomiska vetenskaperna befinner sig någonstans mellan de två ytterligheterna.

Brådskan att publicera står naturligtvis i kontrast med fördröjningen som behäftar den i byte erhållna litteraturen och pappersutgåvor över lag. Speciellt på detta område kommer den elektroniska utgivningen och då i första hand Open Access att utgå med seger. Trots det erhöll det vetenskapliga biblioteket i Vik år 2003 58 % av sina tryckta tidskrifter via Bytescentralen. Ofta önskar biblioteken behålla pappersutgåvan vid sidan av den elektroniska.

Åsikterna angående byten kan gå kraftigt isär även inom bibliotek i samma bransch. Det beror framförallt på förvärvsprinciperna. Dessutom inverkar personliga affektioner, m.a.o. huruvida bibliotekets beslutsfattare anser bytesverksamheten förnuftig, tidsenlig och lönsam.

Trots alla problem och all kritik kan litteraturutbytet vara en betydelsefull kompletterande del av förvärvet. Det finns talrika publikationer i världen, som är svåra eller rent av omöjliga att erhålla annat än genom byte, t.ex. serier som distribueras enbart genom byte. Ett välfungerande byte skiljer sig inte från andra anskaffningar. Välfungerande betyder i detta sammanhang, att alla specialdrag står i ett sådant förhållande till varandra att de tillfredställer båda parterna. Rent praktiskt alltså: vi skickar regelbundet vår publikation och mottar regelbundet en likvärdig utländsk serie, som till alla delar passar in i våra samlingar.

Bytet och verkligheten i biblioteket (Folie Bytet i praktiken)

Detta är alltså den teoretiska bakgrunden Hur ser då vardagen ut i biblioteken? Det har jag litet svårt att gestalta, delvis p.g.a. att jag inte som utomstående har tillgång till all information om biblioteken, dels p.g.a. den redan flere gånger nämnda bristen på statistik. Svaren på den enkät som vi skickade ut år 2003 gav oss dock en viss bild av situationen för att kunna bedöma vår egen verksamhet. Enligt den kan man säga att alla mål inte uppnås och alla direktiv åtföljs inte, som i teorin uppställs. Samlingarna tillförs också material, som inte till alla delar uppfyller de förvärvspolitiska kriterierna.

Ofta är det dock så att bytena spelar en biroll i biblioteket: de statistik förs inte ordentligt, både tillräckliga ekonomiska resurser och tillräckliga personalresurser saknas. En person som sköter byten permanent samlar med tiden på sig stor sakkunskap, detaljkännedom och erfarenhet. Detta är mycket svårt att förmedla till andra, med den påföljd att verksamheten blir genast lidande om denna person går i pension eller ordinerar lång sjukledighet.

Ett stort problem utgörs av att databaserna inte har alla de egenskaper, som bytesverksamheten fordrar. Som jag redan nämnde sköts bytesverksamheten ännu ofta med hjälp av kortsystem, som ökar arbetsbördan ytterligare. Detta kan leda till att biblioteket tappar bort helhetsbilden över sina byten. **(Folie Bytescentralens databas)** I Bytescentralen har vi löst problemet så, att vi utgående från ett färdigt program, utvecklade en egen databas i början av 1990-talet. Som en långtidseffekt sjönk antalet anställda med hälften, trots att antalet byten sjönk bara långsamt. Fortsatt utveckling av databasen pågår för fullt. Bytesverksamheten är dock en så pass liten del att det knappast lönar sig för systemutvecklarna att utveckla några nya moduler för detta behov.

(Folie Bytet i praktiken 2) Antalet serier som biblioteken erhåller i byte varierar väldigt mycket. Jag har exakta uppgifter endast om våra egna byten; många universitet idkar ännu egen bytesverksamhet. Av våra mottagarbibliotek mottar Det vetenskapliga biblioteket i Vik det största antalet av de serier vi erhåller i byte. Det minsta antalet något bibliotek mottar är en serie. Ännu större differenser, från noll till hundra procent av förvärvet, förekommer i andra delar av världen.

Användningsgraden för de i byte erhållna serierna förblir i biblioteken ofta mindre än för de köpta serierna. Den spridda information som finns om det pekar i den riktningen. Det faktum att biblioteken också mottar mindre använda serier bevisar att direktiven inte alltid åtföljs helt konsekvent.

Bytesverksamhetens vardag (Folie Vardagen i bytesarbetet)

På vilket sätt försiggår anskaffningen genom byte? Det är arbetsdrygare att skaffa en tidning eller en serie genom byte än att köpa den, om man själv försöker starta bytesverksamheten från början. En ny bytesförbindelse börjar så pass ofta genom att förläggaren/utgivaren av en ny - eller gammal - tidskrift erbjuder sitt alster åt något vetenskapligt bibliotek eller något vetenskapligt samfund. Det är mera sällsynt att någon instans skulle be om någon tidskrift i byte. Om så sker är dessa förfrågningar kopplade till att i fråga varande instans samtidigt vill bjuda ut sin egen tidskrift i byte. Till detta anknyter sig å sin sida det tidigare nämnda problemet med hur stor antalet serier, som är tillgängliga i byte, är. I allmänhet är serierna få och de representerar samma disciplin. Ju bredare utbud man har desto lättare är det att be om något, eftersom möjligheterna att erhålla den önskade serien är större. Om en serie inte passar för bytesparten kan han välja en annan.

Förvånande nog kan även avslutandet av ett byte visa sig besvärligt. Det räcker inte alltid att vi meddelar bytesparten att vi inte längre önskar motta en viss serie och att vi upphör med att skicka vår egen serie. Bytesparten kan trots det ofta fortsätta med att skicka sin serie t.o.m. ännu efter det fjärde meddelandet.

Bytescentralen för vetenskaplig litteratur (Folie Bytescentralen för vetenskaplig litteratur)

I fortsättningen behandlar jag främst bytets betydelse i förvärvet av material. Detoaktat finner jag anledning att kort presentera Bytescentralen, p.g.a. att den intar en central ställning i utbytet av finsk vetenskaplig litteratur.

Som institution är Bytescentralen 26 år gammal, men den fortsätter det arbete som påbörjades i De vetenskapliga samfundens bibliotek. Detta bibliotek grundades 1899, d.v.s. samma år som De vetenskapliga samfundens delegation, på ett kejserligt påbud, började sin verksamhet. Några vetenskapliga samfunds boksamlingar inrymdes i detta bibliotek. Bland de första i denna skara var bl.a. Societas pro Fauna et Flora Fennica, Finska Vetenskaps societeten och Finska Vetenskapsakademien.

Skriftutbytet sträcker sig ännu längre tillbaka i tiden. Det har utövats i ca 300 år. I Finland begynte skriftutbytet vid landets dåförtiden enda universitet i Åbo ca 1750. År 1843 påbörjades de vetenskapliga samfundens första bytesförbindelser. Innan Bytescentralen grundades tillföll de i

byte mottagna publikationerna samfundens egna bibliotek. Situationen förändrades i och med grundandet av bytescentralen. År 1979 upplöstes de vetenskapliga samfundens bibliotek. Samlingarna fördelades på Universitetsbibliotekets vid Helsingfors universitet olika avdelningar, delvis också på andra universitetsbibliotek. I stället grundades Bytescentralen för vetenskaplig litteratur för att fortsätta bytesverksamheten. Bytescentralen utgör en avdelning vid De Vetenskapliga samfundens delegation.

Bytescentralen sköter fortsättningsvis i första hand de vetenskapliga samfundens bytesverksamhet, vilken dessa tidigare skötte självständigt. Under senare år har dock även andra bibliotek, forskningsinstitut och organisationer, såsom Renvall-institutet vid Helsingfors universitet, kommit med i Bytescentralens verksamhet. Det har också förts förberedande diskussioner om ett stort vetenskapligt bibliotek kunde överflytta sin bytesverksamhet till oss.

Praktiken går i dagens läge ut på att samfunden och de andra organisationerna gör upp ett avtal med Bytescentralen. Där preciseras det antal publikationer som Bytescentralen får använda i byte. Samtidigt uppgörs inom vilka ramar Bytescentralen får självständigt sköta bytesverksamheten och i vilka situationer samfunden skall höras. Bytescentralen byter dessa serier med utländska bytesparter. De i bytet erhållna publikationerna placeras i vetenskapliga bibliotek i Finland. En bråkdel placeras i kommunala bibliotek. Denna service är avgiftsfri för biblioteken. Biblioteken måste betala endast eventuella postavgifter som förorsakas av distributionen av materialet från bytescentralen till i fråga varande biblioteket. Undervisningsministeriet finansierar verksamheten för De Vetenskapliga samfundens delegation och därigenom också Bytescentralens verksamhet.

(Folie Bytescentralens statistikuppgifter) För närvarande upprätthåller

Bytescentralen ca 3200 bytesförbindelser. Vi skickar ca 8500 serier i byte och mottar ca 7700. Uttryckt i häften mottar vi 23 000 häften och skickar 19 000. Tyskland är det land som har det största antalet enskilda byten. Vi mottar över 1000 serier från Tyskland. Bytescentralen har 3,5 fasta anställningar. Publikationslagret vid De Vetenskapliga samfunden sköter distribueringen av de serier som skickas ut i byte. **(Folie Utveckling i Bytescentralen).** De

Elektroniska publikationer kontra byten (Folie Elektroniska publikationer)

De elektroniska publikationerna ställer nya krav på bytesverksamheten. Jämfört med traditionella publikationer utgör formatet den största skillnaden. P.g.a. formatet distribueras publikationerna också betydligt snabbare än traditionella pappersutgåvor. Dessutom möjliggör den elektroniska publikationerna mycket större och snabbare möjligheter att söka information.

I samband med bytesverksamheten kan man särskilja tre olika former av elektroniska publikationer, vilka på olika sätt påverkar bytena. För det första har vi Open Access-publikationerna och för det andra de publikationer utlagda på nätet, som inte är fritt tillgängliga. Den sista gruppen utgörs av sådana elektroniska publikationer, som distribueras på annat sätt, än via nätet.

Open Access-publikationerna utgör i själva verket byte i sin bästa utformning. På samma sätt som byte med böcker och tidningar är Open Access-publikationerna kostnadsfria för bytesparten, har en stor spridning, informerar om nya forskningsresultat och är en snabb utgivningskanal. Det betyder en förminskning av litteraturutbytet: om det mottagna ändrar skepnad och byts ut till en Open Access-publikation upphör vi med att skicka vår publikation. Vem skulle byta Hufvudstadsbladet mot en gratistidning?

Elektroniska publikationer, som är kostnadsbelagda, förorsakar annat slag av problem. Kostnadsbelagda publikationer inkluderar här även sådana tidningar, som fordrar registrering, sådana som, om de inte skulle biläggas pappersutgåvorna, skulle betinga ett pris eller andra liknande fall. I teorin kan man byta även sådana publikationer. Däri ingår dock några särdrag som försvårar saken. Kostnadsbelagda publikationer utges oftast av kommersiella förlag, vilka förlag inte vill överlåta gratis till bytesändamål. Detta kunde minska på abonnenterna.

Även om den kommersiella elektroniska utgåvan gick att få i byte är bytet mycket svårt att genomföra i praktiken. Först måste man lösa problemet med hur mottagarbiblioteket kommer in på tidningens nätsidor. Lättast kommer man undan genom att använda en IP-adress. Användandet av ett lösenord och användar-id är redan betydligt besvärligare. Ankomstbevakningen av elektroniska publikationer är också arbetsdryg. I praktiken bör man med jämna mellanrum försäkra sig om att det går att komma in på tidningens nätsidor. För Bytescentralen är det största problemet just att bevaka att bytet fungerar utan att ha tillträde till universitetens nätverk. Dessutom gäller licensavtalen i så kort tid att de ständigt måste utverkas på nytt.

Det tredje sättet att använda sig av elektronisk utgivning är användandet av CD-rom skivor eller andra yttre datamedier. Byte dem emellan går naturligtvis lätt att förverkliga. Det sker i princip precis på samma sätt som bytet mellan pappersutgåvor. Vi mottar t.o.m. per e-post ett par publikationer. Att den elektroniska utgivningen kommer att påverka den traditionella skriftutbytesverksamheten är helt klart, men i hur stor grad och i hur snar framtid är svårt att spå.

Som sagt vill många bibliotek än ha en pappersutgåva, även om de har tillgång till motsvarande elektroniska version. Detta kan bero på biblioteksbesökarnas inrotade vanor, på att de har för få datorer till sitt förfogande, på upphovsmannarättsliga frågor o.s.v.. Dessutom kan det vara svårt att ordna tillträde till elektroniska publikationer åt personer som inte har rättigheter att använda bibliotekets datorer.

Framtiden - finns det någon? (Folie Bytet i framtiden – finns det någon)

Uppskattningarna om bytesverksamhetens framtid skiljer sig inte mycket från varandra, De är antingen dystra eller mycket dystra. Det är högst sannolikt att bytesverksamheten kommer att minska, bl.a. p.g.a. Open Access utgivningen och p.g.a. bristande ekonomiska resurser både i hemlandet och utomlands. Det är dock oklart hur snabbt denna förminskning sker. För många vetenskapliga sällskap är den inkomst de egna publikationerna inbringar den enda inkomstkällan. Därför kan de inte ändra utgivningen till Open Access.

Ett annat exempel hittar vi i Tyskland. För ett universitets arkeologiska institution grundades en stödförening. Denna förenings huvudsakliga uppgift var att ge ut en vetenskaplig serie för att distribueras genom byte, p.g.a. att institutionens bibliotek inte hade pengar att köpa litteratur. Detta är ett exempel på att biblioteken och sin bytesverksamhet kan lida av resursbrist också i ett relativt välmående land. De stigande postavgifterna utgör de största problemen. Redan förvärvet av en publikation kan vara oöverkomligt för ett bibliotek.

Bytesverksamheten beror i hög grad också på hur länge pappersutgåvorna kommer att existera. Jag är mycket optimistisk i detta fall och tror att böcker kommer det att finnas ännu länge. Humanistiska böcker har ett egenvärde i sig och denna kulturella vinning vill man behålla

Om Bytescentralens byten kan man utan vidare förutspå att det kommer att komma en dag när det sista bytet är gjort, men vi är inte där än.

Det finns väldigt sparsamt med litteratur i ämnet. Den litteratur jag fann finns upptecknad på det papper ni blivit tilldelade. De nyaste verken behandlar dock nästan uteslutande Bytescentralens verksamhet. Den äldre litteraturen behandlar ämnet utförligare. En ny utgåva av Unescos handbok, som redigeras av Depåbibliotekets chef Pentti Vattulainen, är som bäst under arbete. Den skulle utkomma redan år 2004, men utgivningen har förflyttats till år 2005.